

**ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ВІЗІЇ У МАЛІЙ ПРОЗІ
ПИСЬМЕННИКІВ-ЕМІГРАНТІВ 1920-х рр.****Жиленко І. Р.**

Кандидат філологічних наук, доцент

ORCID ID 0000-0002-1982-710X

Сумський державний університет

вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна

ariadna.irina365@gmail.com

У статті досліджуються питання екзистенціальних візій на прикладі оповідань українського письменника Олеся Бабія і російського Олексія Толстого періоду літературної еміграції 1919–1939 рр.

У межах нової парадигми – екзистенціалізму – автори показали людину через зображення тривоги, відчаю, туги. Стверджується негативний вплив війни (в оповіданні О. Бабія «Бандит») й еміграції (у творі О. Толстого «На острові Халки») на формування свідомості людини. Звертається увага на психологічні аспекти, символіку, деталі, які є маркерами дискомфорту й відчуження героїв обох оповідань. У творах простежуються модуси екзистенціальної естетики: межова ситуація, абсурдність існування, концепція самотності тощо.

Наголошується, що схожі екзистенціальні мотиви, виявлені у малій прозі письменників-емігрантів О. Толстого й О. Бабія, з'явилися у художніх творах європейських письменників А. Камю, Ж. П. Сартра майже двадцять років поспіль.

Ключові слова: еміграція, війна, екзистенціальні візії, психологізм, відчай, межова ситуація.

Вступ. Наприкінці XIX – початку XX ст. виникла нова парадигма – екзистенціалізм (лат. *existertia* – існування), у межах якої людину зображають передусім через її ставлення до власного буття. О. Кеба зокрема наголошував, що ця парадигма у найзагальнішому вимірі означала філософію «існування» людини, вияв її окремишої сутності через пограничні стани – туги, страху, відчаю, у наближенні й осягненні смерті» [1, с. 29]. Дослідники вважали, що «порив до потойбічного, достеменного існування розкривається в поняттях «страх» (К. Ясперс, М. Гайдеггер), екзистенційна тривога, «нудота» (Ж. П. Сартр), «нудьга» (А. Камю)» [2, с. 317].

Художня категорія «екзистенційна свідомість» пов'язана з переживанням «межової ситуації», у яку потрапили мільйони людей унаслідок апокаліптичних подій початку XX ст. – спустошливих війн, Жовтневого перевороту, визвольних змагань, гіркого вигнання. Ідеї С. К'єркегора стосовно «трьох рівнів на шляху до справжнього існування» (естетичного, етичного й релігійного), його «послідовне протиставлення життєвих явищ (віра, надія, любов, страждання, турботи, хвороби тощо) пізнавальним, логоцентричним стали особливо актуальними після Першої світової війни» [Цит. за: 2, с. 316].

Людина, зіштовхнувшись із жорстокими реаліями життя, відчувала потрясіння, спустошеність, відчай. Тому не дивно, що на хвилі таких настроїв у світовій літературі з'являються твори екзистенціального спрямування. Апогеєм розвитку екзистенціалізму вважають середину XX ст. і пов'язують з іменами К. Ясперса, Ж. П. Сартра, А. Камю. Однак в еміграційній українській та російській літературах також провідне місце займають мотиви екзистенціалізму.

Питання створення філософської категорії екзистенціалізму першої третини XX ст. розглядалося у роботах І. Василюшина, М. Гірняк, В. Заманської,

© Жиленко І. Р., 2019

С. Кибальника, І. Куриленко, С. Павличко, В. Шевчука та ін. Натомість порівняльних студій маємо обмаль, у чому й полягає **актуальність** нашої розвідки.

Мета роботи – виявити, застосовуючи історико-типологічне порівняння, спільні та відмінні ознаки екзистенціальних візій в еміграційних творах українських і російських письменників, зумовлені суспільно-історичною та культурною традиціями.

Об'єкт – оповідання українського письменника Олесея Бабія «Бандит» і російського автора Олексія Толстого «На острові Халки».

Предмет – екзистенціальні мотиви у творах малої прози періоду літературної еміграції 1919–1939 рр.

Виклад основного матеріалу. Екзистенціальними мотивами, поряд із антибільшовицькими, сповнена численна мала проза письменників-емігрантів міжвоєнного двадцятиріччя, серед них – Л. Мосендз, В. Леонтович, Галина Орлівна, В. Королів-Старий, С. Гринишин, А. Чекмановський, А. Несмелов, І. Савін, І. Лукаш, І. Шмельов, Р. Гуль, В. Федоров та ін. [3, с. 91–158, 201–213, 355–365, 373–386].

Провідне місце екзистенціальні мотиви і в творчості Олесея Бабія (1897–1975) й Олексія Толстого (1883–1945). Український автор довгі роки був змушений служити, вчитися і працювати у різних країнах Європи (Австрія, Польща, Чехія, Німеччина) і США. О. Толстой також близько п'яти років (1919–1923) перебував поза межами батьківщини – у Стамбулі, Парижі, Берліні. У творчості письменників є оповідання, написані майже одночасно – О. Бабій «Бандит» (1923) і О. Толстой «На острові Халки» (1922). Розглянемо питання екзистенціальних візій на прикладі цих творів.

Вчений-енциклопедист Ф. Погребенник наголошував на необхідності «об'єктивно осмислити й оцінити творче надбання митців української діаспори в минулому і сучасному, зробити його надбанням на рідних землях, виправити ту шкоду, якої завдано насильницьким відлученням більшовицьким режимом від материкової культури майже всього того, що створили в еміграції українські письменники» [4, с. 22]. В. Ганущак у передмові до єдиного видання спогадів і віршів, випущеного у 1997 році до 100-річчя з дня народження О. Бабія, писав про необхідність повернення до читачів прози митця. Автор зауважував, що спадщина О. Бабія довго й жорстоко переслідувалась, тому про неї ми й досі мало знаємо [Цит. за : 5, 3, с. 155]. За часів незалежності України мала проза українського письменника вже стала предметом зацікавленості Н. Мафтин, С. Бекеш та С. Ленської, які досліджували жанрово-стильові особливості його ранньої новелістики.

На відміну від українського автора, творчість якого, як бачимо, знаходиться лише на початковій сходинці дослідження, Олексію Толстому присвячено чимало наукових робіт, починаючи з радянських часів. До вивчення еміграційного періоду життя і творчості О. Толстого останнім часом долучилися літературознавці О. Александрова, К. Извозчикова, М. Михайлова, Д. Ніколаєв, Х. Халіл та ін., які розглядають його спадщину з позицій сучасності.

Красномовним є той факт, що професор О. Варламов, автор книги «Красный шут. Биографическое повествование об Алексее Толстом» (2005) докорінно змінив перше враження про нього. Аристократ за походженням, аристократ у житті, Олексій Толстой залишився графом і у сталінській Росії. О. Варламов наголошував, що письменник був актором, що зіграв не одну, а безліч ролей: поета-символіста, письменника-реаліста, запеклого антирадянщика, націонал-більшовика, патріота, космополіта. У його долі траплялися злети і падіння, літературні скандали, переплелися свобода і сервілізм, щедрість і жадібність, аморальність і великодушність. Але перш за все Толстой був трудівником. О. Варламов зізнався: «Толстой мене переміг як людина <...> міфи стали розпадатися» [6]. Все частіше відкриваються секретні сторінки біографії письменника. Так, Ю. Оклянський і І. Толстой звертають увагу на те, що діяльність «червоного графа» використовувалася органами НКВД [3, с. 128–129, 155].

Відтак, досліджуючи екзистенціальні візії в оповіданнях О. Бабія й О. Толстого, залучимо деякі визначення філософів і літературознавців. Е. Соловйов зазначав: «Екзистувати – значить «бути у нестями», бути в екстазі, виходити з берегів своєї упорядкованої свідомості, емпіричного кругозору, соціально організованого досвіду» [7, с. 299]. «Твори екзистенціального типу художньої свідомості, – писав О. Кеба, ґрунтуються на специфічній концепції особистості, в якій людина постає феноменом унікально-неповторним і абсолютним» [8, с. 10]. Саме такі персонажі репрезентовані у досліджуваних творах еміграційного періоду українського й російського письменників.

Головний герой оповідання О. Бабія – Іван Зарубняк, хлопець «з ніжним інтелігентним і заляканим обличчям» та «благальними очима». Він слізно просить лікаря залишити його вдома, не відправляти на військову службу й пояснює це так: «...я боюся війни... не хочу вбивати людей... боюся крові... я християнин» [9, с. 75]. «Коли йдеться про страх, – подає довідкова література, – то мається на увазі не малодушність чи фізичне переживання жаху та його психологічний зміст, а метафізичне потрясіння прозрілої людини, перед якою немовби знезапно зазяла раніше їй невідома прірва буття, відбираючи спокій, залишаючи ризик діяльності, успіх якої не гарантований» [2, с. 317].

Подібні емоції відчуває й герой оповідання О. Толстого. На відміну від юного Івана Зарубняка, Санді – письменник, який вже відвідав пороху війни. Він знаходиться поза межами рідної землі, в еміграції. Інформація про героя дещо нагадує поліцейський звіт: «Санди, или по эвакуационным спискам, – Александр Казанков, 26 лет, занятие – литератор, призывался в 1914 г., в 1916-м был контужен, в 1917-м освобожден, в 1918 г. проживал в Киеве без определенных занятий, эвакуировался из Одессы пароходом «Кавказ» [10, с. 199]. Оточуючі приймають його за більшовицького шпигуна, тому пильно слідкують і принагідно знищують. У щоденнику хлопця, виловленому із озера після його убивства, прочитали: «...Как бы я хотел не жить... страшно... исчезнуть без боли... Боюсь... непонятно» [10, с. 205].

Отже, герої обох оповідань відчувають перш за все страх за своє життя, до того ж ними оволодівають передчуття чогось ворожого, безглузкого й жахливого, що врешті з кожним із них трапляється.

Літературознавці ставлять питання щодо екзистенційності, яка «видається важким випробуванням за межею животіння» [2, с. 317]. Безодня чужини, неперемірність із втратою вітчизни білогвардійськими офіцерами, що опинилися на острові Халкі, породжує несамовиту тугу, відчуженість від усього світу, маркером чого є сховані в кармани руки Санді. Побутова невлаштованість, бруд і сморід (скрізь клопи, залишки овочів, риб'ячі кишки, банки з-під консервів) також даються взнаки.

Влучною побутовою деталлю є розірваний черевик героя: «Из лопнувшего башмака у него торчала грязная пятка» – ніби символ пошматованого молодого життя. Санді виснажений, обличчя його «...исказилось болью, страхом, злобой, – от резкого света выступили морщины у припухших век, у рта» [10, с. 203]. Про напівголодне існування усіх емігрантів свідчить і те, що «...нынче утром в цейхгаузе ободранных кошек выдавали, бывшим гражданам Российской империи союзнички выдают кошек, – лопайте...» [10, с. 198–200]. Думки й заняття озлоблених, агресивних персонажів говорять про стан дискомфорту, самотності, ворожості, навіть відчаю. Підполковникові хочеться «ударить кулаком в чью-нибудь морду, – вдрызг». Емігранти не знаходять собі занять, крім як давити клопів, курити кальян, нюхати кокаїн та пити алкоголь. А ще – вони надто недовірливі, тому, як вже зазначалося, на основі незначної підозри скоюють вирок над літератором. Старші люди розуміють, що «...кто-кто, а молодежь больше всего страдает от российской заварушки...» [10, с. 201]. І хоча усім серцем співчувають їм, але нічим не можуть допомогти, бо й самі знаходяться у безвихідному становищі.

Заручником світових катаклізмів став, зрозуміло, й герой О. Бабія, змушений прийняти виклики долі. Його все ж було відправлено на фронт. Автор свідчить:

«Війна рисувала на молодій душі свої грізні знаки», вона «душу людську змінила й попувала, скривила». Ось як війна «намалювала» протилежний портрет Івана: «...ті самі очі, тільки пригаслі, якісь озвірілі, понурі» [9, с. 76–77] й зробила з хлопця сторонню людину, душа якого зачерствіла, ніби скам'яніла. Звістка про смерть матері не справила на Івана жодного позитивного враження. Зарубняк і на похороні залишився байдужим: «я бачив, як кладуть її у труну, й ані одна сльоза не пала з моїх очей» [9, с. 79].

Майже двадцять років потому аналогічну ситуацію описав А. Камю в повісті «Сторонній» (1942), де показав схожого відчуженого героя теж біля труни матері. Герой нудиться, не хоче навіть її побачити востаннє, п'є каву, відсторонено споглядає навколо, його нервують сльози сторонніх людей [11, с. 37–46; 11, с. 155–157]. Порівнюючи різні варіанти екзистенціальної свідомості – «відмова від світу» в А. Камю і «прийняття світу» у А. Платонова, О. Кеба обґрунтував думку про те, що екзистенціальна свідомість спричиняється до розуміння художнього дискурсу як засобу пошуку «істини Буття» й «достеменно-справжнього Існування» [12, с. 245].

О. Бабій розкриває причини приходу свого персонажу до межової ситуації через рефлексію свого героя. Іван Зарубняк так пояснює свою поведінку: «Темні сили людської природи опановували мене», «я почував себе чужим», «голі, босі й голодні, ми волочилися по селах і грабунком мусіли рятуватися від голодної смерті», «я пімстився на большевиках», «мене брала розпука, й я думав поповнити самогубство, але хотілося жити!» [9, с. 80–82]. У цих словах відчутний душевний біль і неймовірні страждання Зарубняка. Він називає життя «тинянням», «звірячим бурлацтвом». Повернувшись додому інвалідом, хлопець не застав нікого, ще й хату спалила ворожа армія. Е. Соловйов зауважував: «Екзистенція – це доля-покликання, якій людина беззаперечно, стоїчно підпорядковується» [7, с. 300]. Герой, у душі якого було «...стільки сонця, ласки, ніжності», через суспільні обставини в боротьбі за існування змушений «...вживати навіть такої зброї, як злочин...». Іван розповідав, що він зі своєю бандою грабували, вбивали, палили з розкішню і вдоволенням, бо їм здавалося, що саме пани, багатії, більшовики винні у їхньому горі [9, с. 81–83]. Зауважимо, що автор навіть прізвище своєму героєві дав відповідне – Зарубняк. Його герой виявився таким, що знищував не лише ворогів («за-рубубав»), але й «зарубав», занапастив власну долю.

Висновки. Головними для обох творів можна вважати роздуми наратора із оповідання О. Бабія: «Законна влада» наказувала нам судити бандитів за злочин убивства, хоч та сама влада була найбільшим бандитом у світі, бо гнала мільйони людей на війну, на вбивство, на масову різню – й за це роздавала нагороди й геройські медалі». Риторично звучать слова і в наш час: «Не знати, хто більший бандит – чи той розстріляний під стіною, чи ті, що вислали його на війну за свої справи, зруйнували його морально, відібрали змогу життя і праці, загарбали всі добра у свої криваві руки, а опісля засудили «бандита» на смерть» [9, с. 84].

В оповіданні О. Толстого також червоною стрічкою проходить мотив «бандита», за якого помилково прийняли Санді.

Таким чином, Олексій Толстой і Олесь Бабій помістили героїв своїх оповідань 1920-х років «На острові Халки» і «Бандит» у складну післявоєнну атмосферу, яка у їхніх творах малої прози допомагає простежити модуси екзистенціальної естетики: межову ситуацію, абсурдність та дискомфортність існування, прірву буття, концепцію самотності тощо. Схожі екзистенційні мотиви, що отримали світове визнання, з'явилися у художніх творах європейських письменників А. Камю, Ж. П. Сартра майже через двадцять років. Вочевидь письменники-емігранти О. Толстой і О. Бабій дещо випередили розвиток екзистенціалізму в світовій літературі.

Екзистенціальні візії, представлені у нашій компаративній розвідці, потребують подальших ретельних досліджень у цьому напрямі.

**ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ ВИЗИИ В МАЛОЙ ПРОЗЕ
ПИСАТЕЛЕЙ-ЭМИГРАНТОВ 1920-х гг.
EXISTENTIAL VISIONS IN SMALL PROSE
OF EMIGRANT WRITERS OF THE 1920's**

Zhylenko Iryna

PhD in Philology, Associate Professor
ORCID ID 0000-0002-1982-710X
Sumy State University
Rymskyi-Korsakov St., 2, Sumy, 40007, Ukraine
ariadna.irina365@gmail.com

The article deals with the existential visions of the period of literary emigration in 1919–1939 according to the stories of the Ukrainian writer Oles Babij and the Russian ont Alexei Tolstoy.

Within the new paradigm – existentialism – the authors showed the person through images of anxiety, despair, and longing. The negative impact of war (in O. Babij's story «Bandit») and emigration (in O. Tolstoy's work «On the Island of Hulk») on the formation of human consciousness is claimed here. Attention is drawn to the psychological aspects, symbolism, and details which are the markers of discomfort and the alienation of the heroes of both stories. The works trace the modes of the existential aesthetics: the boundary situation, the absurdity of existence, the concept of loneliness, etc.

It is emphasized that similar existential motives, found out in small prose of the emigrant writers O. Tolstoy and O. Babij, appeared in the works of European writers A. Camus, J. P. Sartre almost twenty years later.

Keywords: *emigration, war, existential visions, psychology, despair, boundary situation.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кеба О. В. Проза Джозефа Конрада: проблематика і поетика екзистенціального світосприйняття : монографія / О. В. Кеба, Н. М. Шенкнехт. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – 188 с.
2. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
3. Жиленко І. Р. Мала проза української й російської літературної еміграції 1919–1939 рр.: Проблемно-тематична парадигма та жанрово-стильова типологія: дис... докт. філолог. наук: 10.01.05. – К., 2019. – 465 с.
4. Погребенник Ф. Еміграція і література / Ф. Погребенник // Слово і час. – 1991. – № 10. – С. 22–28.
5. Бабій Олесь. Зродились ми великої години. – Дрогобич, 1997. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Babii_Oles/Zrodylys_my_velykoi_hodyny/
6. Варламов А. Красный шут. Биографическое повествование об Алексее Толстом / Алексей Варламов – [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://royallib.com/book/varlamov_aleksey/krasniy_shut_biograficheskoe_povestvovanie_ob_aleksee_tolstom.html
7. Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм (историко-критический очерк) // Э. Ю. Соловьев Прошлое толкует нас: Очерки по истории философии и культуры. М. : Политиздат, 1991.
8. Кеба О. В. Типи художньої свідомості в літературі ХХ ст. / О. В. Кеба // Наукові праці: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип.13, у 3 т. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-

- Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Т. 3. – С. 9–10.
9. Бабій Ол. Бандит / Олесь Бабій // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 74–85.
 10. Толстой А. Избранное в 2 т. Т. 2. Повести и рассказы. 1917–1944. – Ленинград : Худож. лит., 1979. – 632 с.
 11. Камю А. Избранное: сборник / А. Камю – М. : Радуга, 1989. – 464 с.
 12. Кеба О. В. Література vs філософія : екзистенціальна свідомість і художній дискурс (версії Альбера Камю і Андрія Платонова) / О. В. Кеба // Життя зі словом. Ювілейний збірник на пошану доктора філологічних наук, професора Миколи Ткачука / За ред. проф. М. Зимомрі. – Київ – Дрогобич : Посвіт, 2014. – С. 245–252.

REFERENCES

1. Keba O. V. Joseph Conrad's Prose: Problems and Poetics of an Existential Worldview: A Monograph. Kamianets-Podilskyi, 2016. 188 p.
2. Yu. I. Kovaliv. Literary Encyclopedia. Vol. 1. K., 2007. 608 p.
3. Zhylenko I. R. Flash prose of Ukrainian and Russian literary emigration in 1919–1939: problem-thematic and genre-style typology. K, 2019. pp. 465.
4. Pohrebennyk F. Emigration and literature. Slovo i chas, 1991. No 10. pp. 22–28.
5. Babij Oles. We were born in a great hour. Drohobych, 1997. – Access mode : http://chtyvo.org.ua/authors/Babii_Oles/Zrodylys_my_velykoi_hodyny/
6. Varlamov A. Red buffoon. Biographical story about Alexei Tolstoy. – Access mode : https://royallib.com/book/varlamov_aleksey/krasniy_shut_biograficheskoe_povestvovanie_ob_aleksee_tolstom.html
7. Soloviev E. Yu. Existentialism (historical and critical essay). M, 1991.
8. Keba O. V. Types of artistic consciousness in the literature of the 20th century. Naukovi pratsi: zbirnyk za pidsumkamy zvitnoi naukovoї konferentsii vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv. Vol 3. Kamianets-Podilskyj, 2014. pp. 9–10.
9. Babij Ol. Bandyt. Nova Ukraina. 1923. No 10. pp. 74–85.
10. Tolstoj A. Favorites. Vol. 2. Lenynhrad, 1979. 632 p.
11. Camus A. Favorites. M., 1989. 464 h.
12. Keba O. V. Literature vs philosophy: existential consciousness and artistic discourse (versions by Albert Camus and Andrew Platonov). Zhyttia zi slovom. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu doktora filolohichnykh nauk, profesora Mykoly Tkachuka. Kyiv – Drohobych, 2014. pp. 245–252.

Надійшла до редакції 20 червня 2019